
BELLEK SANATI “HATIRLAMA KÜLTÜRÜ” ETRAFINDA KARS ÖLÜ BAYRAMI VE YENİDEN DOĞMA İDEALİ

KARS DEAD FESTIVAL WITHIN THE FRAMEWORK OF MEMORY ART “REMINING CULTURE” AND IDEA OF REBIRTH

ФЕСТИВАЛЬ МЕРТВЫХ В КАРСЕ В РАМКАХ ИСКУССТВА ПАМЯТИ «НАПОМИНАНИЕ КУЛЬТУРЫ» И ИДЕЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Filiz GÜVEN*

ÖZ

Ölüm, hem pozitif bilimlerde hem de sanat ve edebiyatta geniş bir yer kaplamaktadır. Kimi zaman diyalektik bir son kimi zaman yeniden üretim kimi zaman ise toplumsal ilişkileri güçlendiren bir süreç olarak görülmüştür. Bu nedenle ölüm etrafında hatırı sayılır düşünceler, ritüeller oluşmuştur. Bu uygulamalar dini inançlara ya da bölgesel farklılıklara göre değişiklik gösterse de özellikle ölüm ile birlikte gelişen mutlak son fikri insanoğlunu güçlü bir korkuyla karşı karşıya bırakmış ve birtakım tedbirlere ve kaçınmalara sürüklemiştir. Bu anlamda, ölüm etrafında gelişen uygulamalar milletlerin inançlarından beslendiği gibi milletlerin öteki ile benzer ve farklı yönlerini ortaya koyacak özellikler de taşımaktadır. Toplumsal değerler, kutsallar, ritüeller, törenler, kahramanlar, tarihi olaylar vb. öğeler bir yaşam biçimi oluşturarak bireylerin belli bir topluluk içinde belirli kimlik desenleri etrafında toplanmasını ve ayrışmasını denetler. Bu bağlamda yaratılan kimlik desenleri, kültürel bir atmosfer oluşturarak toplumları soyut-somut imajlar etrafında toplayarak toplumsal değerleri meydana getirir.

Bu çalışma, Kars Ölü Bayramı etrafında gelişen uygulamaların toplumun/grubun birleştirici yönü olduğu savından hareketle geniş bir bakış açısı edinmek amacıyla ölüme interdisipliner bir kavrama ile yaklaşmayı ve ölüm korkusu etrafında varlığını koruyan kült inançları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda Kars Ölü Bayramı içerisinde arkaik dönem insanının kutsal, kültürel değerlerinin günümüze yansımaları ve yeniden doğma ideali üzerinde durulacak ve halen devam eden bu uygulamanın toplumu birleştirici yönü ve toplumsal ortaklık kavramı özelinde uygulamaların kimlik üzerindeki etkisi irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kars Ölü Bayramı, Toplumsal Uygulamalar, Kimlik, Ritüel, Toplumsal Ortaklık.

ABSTRACT

---

* ORCID: [0000-0002-9123-929X](https://orcid.org/0000-0002-9123-929X), Dr. Öğretim Üyesi -Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fguven@sinop.edu.tr

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

Death occupies a large place both in positive sciences and in art and literature. Sometimes it is seen as a dialectical end, sometimes as a reproduction, and sometimes as a process that strengthens social relations. For this reason, considerable thoughts and rituals have formed around death. For this reason, considerable thoughts and rituals formed around death. Although these practices vary according to religious beliefs or regional differences, the absolute end idea, developing especially with death brought humanity to face with a strong fear and dragged them to some precautions and avoidance. In this sense, the practices that develop around death are not only fed by the beliefs of nations, but also have features that will reveal the similar and different aspects of nations with the other. Social values, saints, rituals, ceremonies, heroes, historical events, etc. elements control the gathering and separation of individuals around certain identity patterns within a certain community by creating a lifestyle. Identity patterns created in this context create a cultural atmosphere and create social values by gathering societies around abstract-concrete images.

This study aims to approach the practices based on the argument that practices developed around the Kars dead festival are the unifying aspect of society / group, in order to gain a wider perspective than their counterparts developed in this axis with an interdisciplinary comprehension, and to identify cult beliefs that still exist around the fear of death. In this context, the reflections of the holy and cultural values of the archaic period people to the present day is analyzed within the framework of the cult of the dead, ancestor (s) within the Kars Dead Festival. Also, relation of the practices with the early period of agricultural activities is evaluated both within the framework of identity and the beginning of the vital one, together with rebirth idea.

Keywords: Kars Dead Festival, Social Practices, Identity, Ritual, Social Partnership.

АННОТАЦИЯ

Смерть занимает большое место как в положительных науках, так и в искусстве и литературе. Иногда это рассматривается как диалектическая цель, иногда как воспроизводство, а иногда как процесс, укрепляющий социальные отношения. По этой причине вокруг смерти сформировались значительные мысли и ритуалы. Хотя эти практики различаются в зависимости от религиозных убеждений или региональных различий, идея абсолютного конца, развивающаяся, особенно со смертью, заставила человечество столкнуться с сильным страхом и заставила его принять некоторые меры предосторожности и избегания. В этом смысле практики, развивающиеся вокруг смерти, не только подпитываются верованиями наций, но также имеют особенности, которые выявляют схожие и различные аспекты наций по отношению к другим. Социальные ценности, святые, ритуалы, церемонии, герои, исторические события и т. п. элементы управляют объединением и разделением людей вокруг определенных моделей идентичности в определенном сообществе путем создания образа жизни. Образцы идентичности, созданные в этом контексте, создают культурную атмосферу и создают социальные ценности, собирая общества вокруг абстрактно-конкретных образов.

Это исследование направлено на то, чтобы подойти к практикам, основанным на аргументе, что практики, разработанные вокруг фестиваля мертвых в Карсе, являются объединяющим аспектом общества / группы, чтобы получить более широкую перспективу, чем их аналоги, разработанные на этой оси, с междисциплинарным пониманием, и определить культовые верования, которые все еще существуют вокруг страха смерти. В этом контексте отражение святых и культурных ценностей людей архаического периода до наших дней анализируется в рамках культа мертвых, предков (предков) в рамках Фестиваля мертвых в Карсе. Также оценивается связь практик с

ранним периодом сельскохозяйственной деятельности как в рамках идентичности, так и начала жизненной, вместе с идеей возрождения.разработанные на этой оси, с междисциплинарным пониманием, и определить культовые верования, которые все еще существуют вокруг страха смерти.

Ключевые слова: Фестиваль мертвых в Карсе, социальные практики, идентичность, ритуал, социальное партнерство.

Giriş

Ölüm/ölümlülük; hem bireysel yalnızlık hali hem de toplumsal ortaklık alanı yaratması nedeniyle üzerine söylenmiş anlatılar, etrafında şekillenmiş çeşitli davranışlar barındırmaktadır. “Evrenin oluşumu ve varlığının başlaması”, kozmik bilginin temel prensibi kabul edilmekle birlikte; yaşam olgusunun başladığı yerde ölümün düşünülmesi, ölümlü olmak, insan zihninde karmaşık bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Tam bu noktada ayrıntılanması gereken ilk şey, ilkelerde ölümlü olma düşüncesinin biraz geç bir şekilde duraksamayla benimsenmiş (Freud, 2013: 115-116) olduğudur. Öte yandan animizmle başlayan “tın-kut-sür-ruh” kavramı, tek tanrılı inançların ölüm anlayışında kendini göstermiş olsa da tek tanrılı dinlerden farklı olarak eski inanç sistemlerinde kişinin ölümü sonrası bedeni terk ettiği düşünülen ruh, başıboş gezdiği için tehlikeli olarak görülmüş ve birtakım kaçınmalar sonrasında ölü, külte dönüşmüştür. Bazı topluluklarda ise ölümden sonra bir yaşamın olduğuna inanılmış ve defin törenleri ona göre yapılmıştır.¹ Bu manada ölüm, var olmanın temel yasası olarak düşünülmüş ve yaşamla iç içe geçmiş; öncesi, sırası ve sonrası etrafında birtakım tabular, kaçınmalar ve ritüellerle çevrilmiştir.

Ölüm etrafında gelişen pratikler toplumların inanış ve törelerinde tıpkı doğum, düğün gibi “geçiş” değeri taşımakta (Boratav, 2015: 221) ve toplumsal ortaklık alanı oluşturmaktadır. Ancak doğum ve evlilikten farklı olarak ölüm, grup ruhunun üst düzeye çıktığı bir atmosfer alanı yaratması nedeniyle toplulukların kimlik edinme sürecindeki önemli dinamiklerden biridir. İnsanları bir çatı altında birleştiren olguları kimlik, kültür kavramları etrafında irdelemek ve bunların asıl bağlayıcı yönü üzerine yoğunlaşmak birçok bilimin ardına düştüğü konudur. Varılan noktada, kültürel uygulamaların kimlik oluşumu üzerindeki etkisinin önemi üzerine durulurken sosyal yapının bağlayıcı yönünü oluşturan ritüeller ve diğer tüm uygulamalar, kimliklerin devamlılığı bakımından değerli görülmekte ve çeşitli çalışma alanlarına konu olmaktadır. Ancak bu çalışmanın genel çerçevesini, kültür-kimlik kavramları hakkında yapılmış çalışmaların tespiti ya da

¹ Eski Şamanist Türklerin ve diğer Orta Asya uluslarının defin törenleri ile ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında bulunmaktadır (İnan 2000: 177). Bu kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Hunlar, Göktürkler, Oğuz Boyları ve diğer birçok ulusun defin törenlerinin özenli bir şekilde yapıldığı bildirilmektedir. Bu bilgilerde dikkat çeken davranışların başında, ölümden sonra yaşamın devam ettiğine dair bir izleğin tespitidir. Oğuz boylarında ölüye ev gibi büyük bir çukur hazırlanması, ölen kişiye ceket giydirilmesi, kuşak kuşandırılması, yayının yanına konması, eline nebiz dolu bir kadeh önüne de nebiz dolu tahta kap konması ve tüm eşyalarını çukura koyarak ölünün buraya oturtulması (İnan 2020: 178) ölümden sonra yaşamın devam ettiği düşüncesine yönelik güçlü argümanlardır.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

değerlendirilmesinden ziyade, bir ritüel olarak Kars, Iğdır bölgesinde Caferi kitle arasında halen varlık gösteren Nevruz Bayramı öncesinde, mart ayı içerisinde yapılan Ölü Bayramı oluşturmaktadır.² Çalışma, ölümü toplumsallığın merkezine yerleştirmekte ve konu çerçevesine uygun olarak ölüm gerçekliği etrafında gelişen kültürel pratiklere odaklanmaktadır. Bu kapsamda çalışmada ilk olarak ölü ve ölümün kültürel görünümü betimlenmiş, ölü bayramı olarak kabul edilen ritüel etrafında yapılan pratikler ve bu pratikler içerisinde yer alan göstergeler, mezarlık ziyareti ve kimlik arasında kurulan ilişki çerçevesinde ele alınmış, ölümlere duyulan hassasiyet, ölü kültürü, atalar kültürü ile ilişkilendirilmiş ve tüm bunlar yeniden doğma ideali ile birlikte okunmuştur. Bu manada çalışma, birkaç farklı konuyu aynı noktada birleştirmektedir. Çalışmanın en belirgin savı, evrensel bir olgu olan ölümün yaşamla iç içe olması nedeniyle ölüm etrafında gelişen kültürel pratiklerin öncelikle belleğin ortaklık yaratmasına destek olduğu ve toplulukların ölümleri anarak kimliklerini onayladıkları, aynı zamanda bu pratiklerin “yeniden doğma” ideali üzerine kurulu olduğudur. Çalışmada “yeniden doğma” ideali iki farklı manada okunmaktadır. İlki, ölü bayramı tarihi olarak Nevruz bayramı öncesinin –ilkbaharın-rastgele yapılmış bir seçim olmamasıdır. Bunun doğanın restorasyonu ile ilgili bir yanı bulunmaktadır. İkincisi, geçmişin ancak kendisiyle ilişki kurulduğunda ortaya çıkma gücüdür (Assmann, 2018: 39). Bununla kastedilen bellek sanatının toplumsal kimliğe ait öğeleri, geçmişin yeniden hatırlanmasıyla ortaya çıkarmasıdır. Hatırlama ise kendisiyle ilişki içinde bulunulan kimliğin restorasyonudur. Bu nedenle “yeniden doğma” ifadesi metin içinde hem hatırlanan şey aracılığıyla ortaya çıkan ve güçlenen kimliğe hem de hayatın son ve başlangıcı arasında kurulan periyodik arınmaya gönderme yapmak üzere kullanılmıştır.

Ölüm, iki farklı somut durum nedeniyle canlının yaşamında yer almaktadır. İlki, bir gün her canlının ölecek olması; ikincisi, gerek mitolojide gerek dini inançların birçoğunda ölümden sonra bir yaşamın olduğuna yönelik güçlü eğilimler sonrası ölünün, yaşayanlarla ilişkisinin devam ettiği düşüncesidir. Her iki eğilim sonrasında ölümün kutsallıkla ilişkilendirilmiş olması, ölüm üzerine kurulacak tartışmayı iki ayrı yönde ilerletmeyecek, tersine tek bir çizgide birleştirecektir. Burada bir düalizmin oluşmadığını, ölümlü olmanın içtepisinin bir şekilde savunma mekanizmasına dönüştüğünü ve bu noktadan sonra kutsala başvurulduğunu söylemek olayın kendi başına dikkate değer yönünü oluşturmaktadır. Bağlamla ilişkili olarak ölüm etrafında gelişen ve kutsala katılan her eylem, gelenekselin anlam dünyasına göre modernin anlam dünyasında, farklı çağrışımlara gebe olsa da geleneksel ya da modern fark etmeksizin ölümün somut mevcudiyeti, insan eylemlerinde, ondan kaçıp kurtulmak, onu bir şekilde savuşturmak amacıyla yapılmış bir dizi sorumlu davranışla sonuçlanmaktadır.

Antropoloji ve folklor aşına olan okurlar, ölüm etrafında gerçekleşen eylemlerin birden fazla duygu barındırdığını, aynı zamanda tüm bir dizinin her birinin sosyal yapı içinde önemli olduğunu bilirler. Yaşamsal sürecin sona ermesi, oradaki bilinmezlik nedeniyle meydana gelen korku, ölüme verilen tepkinin kutsala

---

² Çalışma bulguları sadece Kars İli ile sınırlı tutulmuştur.

dönüşmesine ve ölüm etrafında sayısız uygulama oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum ilkel kültürlerde olduğu kadar gelişmiş halklar arasında da görülür. Ancak uygardan farklı olarak ilkelin dünyasında bir eylemin yeniden üretimi mitsel örneği tekrarlama özelliği ile bağlantılıdır (Eliade, 1994: 18). Bunun anlamı, gelenekselin bilinçli davranışının kendinden önceki insan davranışlarının tekrarı üzerine kurulu olduğudur. Öyleyse ölüm ritüelleri ve diğer kolektif her şey mitsel prototipini yansıtır ve öylesine bir taklit olmanın ötesinde, başlangıca dönme amacıyla yapılmış dinsel bir tutum sergiler. Bu manada ölüm etrafında yapılan uygulamaların içeriği arkaik bir tutum sergilemekte ve her ölüm kozmik yeniden doğumu çağrıştırdığı için ölüm anında kozmogonik tekerrüre ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle süreçte yapılan uygulamaların çoğunda, gerek kozmik bilgi ışığında gerekse dini inanç gereği olsun ölüm ve yaşamın birbiriyle ayrılamaz bir biçimde iç içe geçtiği görülür.

Hemen hemen dünyanın her yerinde henüz varlığını korumaya devam eden ölü/ölüm uygulamaları, ölümü yaşamın içine taşımakla beraber yaşamsal alandan uzaklaştırma amacı da gütmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere bu davranışların asıl önemi, yeniden doğuş arketiplerinin arkaik insan bilinci için taşıdığı önemi hatırlatıyor olmalarıdır. Tüm bunlardan hareketle ölümü biyolojik bir indirgemeye ya da evrenin sistemi içerisinde değerlendirmek yerine, onu sosyal görünüm taşıyan ve sosyal algılamayla şekillenen bir olgu (Burcu vd., 2008: 30) olarak değerlendirmek, ona verilen tepkileri anlama noktasında faydalı olacaktır. Burada söz konusu olan onun sadece bilimsel bir nedenden dolayı evrensel olmadığıdır. Evrensel olmasının başka bir nedeni de ölüm ve yeniden doğuş arketipinin dünyanın hemen her yerinde uygulama alanı bulması ve toplulukların kültürel davranışlarının büyük bir kısmını ölümlülük duygusu etrafında şekillenmesidir.

Tabiatdaki sonsuz döngüye bağlı olarak akla gelen yenilenme, yaşamsal döngünün mevsimlerle ilişkilendirilmesi; ölümü yaşamın karşısında değil, sonsuz bir döngü halinde onun içine taşımıştır. Bu sonsuz döngü içerisinde yeniden doğuş olgusu ile ölüm arasında paralellik kurulmuş, bu durum yalnızca mitolojide değil sanatta ve edebiyatta da kendini göstermiştir (Korucu, 2019: 712). Burada yeniden doğma idealinin aslında dünyanın düzenini korumaya dönük bir eylem alanı oluşturduğu ve zamanın ilga edilmesi üzerine kurulduğu hatırlanmalıdır. Dolayısıyla asıl önemli olan biyokozmik ritimlere dayalı ve periyodik arındırmalar sisteminin bir parçasını oluşturan zamansal periyodun başlangıcıyla bitişi ve yaşamın periyodik yenilenişidir (Eliade, 1994: 62). Öyleyse yeniden doğma ideali, belli bir kültüre ait olmamakta, tüm toplulukların ortak sayılabilecek davranışları arasında hemen hemen insanlığın her döneminde görülmektedir. Dahası tarım öncesi toplumlarda görülen yeniden doğuş düşüncesi ve toplumların bütün entelektüel teşebbüsleri incelendiğinde, ortak davranışın dünya üzerinde düzen inşa etmek olduğu görülür, eğer bu davranışlar da temel düzen ihtiyacını temsil ediyorsa muhtemelen bu ihtiyaç zaten mevcuttur ve evrende bir düzen vardır ve evren bir kaos değildir (Levi-Strauss, 2013: 46). Evrenin bir kaos olmadığı kabul edilse bile, ölüm hem bireysel alanda hem de toplumsal alanda bir kaos yaratması nedeniyle yeniden doğuş ritüellerinde ön plana çıkmıştır. Ayrıca erginlenme ritlerinde ve baharın gelişi gibi tabiatın uyanışını simgesel anlamda destekleyen takvim ritlerinde bu durum görülmektedir.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

Bu anlamda, baharın gelişi esnasında yapılan ritüeller içerisinde ölümü yaşamla yer değiştirme arzusu net bir biçimde kendini gösterdiği için bahar, hem bir son hem de bir başlangıç olarak kozmik-eskatolojik bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Mart ayında toprağa tohum atma âdeti neredeyse evrensel folklorik unsur olarak çok geniş bir alanda görülmektedir. Yeni yıl bayramı olarak Türk tarihinde ve kültüründe önemli bir yeri olan nevruz, yeniden doğuş ritüellerinin görüldüğü önemli bir bayram olarak kutlanmaktadır. Kozmogoninin tekrarlanmasıyla hedeflenen, her yeni yılı başlangıca dönüştürmek, tanzim etmek, ölümlerin hayata dönmesini sağlamak, yaşayanlarla ölümler arasındaki tüm engelleri kaldırmak ve yaratılışı tüm saflığıyla başlatmaktır. Nevruz, aynı zamanda Kars'ta yaşayan Caferi kitle arasında “Ölü Bayramı” olarak halen varlığını sürdüren ritüelin de anlamsal çerçevesini oluşturmaktadır. Başka bir adı “Ahirtek” olan bu bayram, Nevruz Bayramı öncesi, son çarşamba³ gününde uygulama alanı bulur, özellikle nevruz bayramına yakın bir tarihin seçilmesinin birden çok nedeni olsa da burada ön plana çıkan düşünce, yaşamın ölümle iç içe olduğu fikri ve adalet-eşitlik kavramları üzerine kurulan ilgidir. İlkinde doğmak ve ölmek bir sonsuz döngü içerisinde birbirinin, içinde uygulamalarda yerini almakta; ikincisinde, farklı coğrafyalarda farklı hayatlar yaşayan ancak birbiriyle eşit olmayan insanlar, ölümle karşılaşınca eşitlenmektedir. Öte yandan yirmi bir mart kendi içerisinde yine bir eşitliğe gönderme yapmaktadır. Ancak buradaki eşitlik ölümlü olmayla sağlanan eşitlik değil, gücünü bilimsel gerçeklikten alan bir eşitliktir. Dünyada gece ve gündüz bu tarihte birbirine eşit olur. Kuzey kutup noktasında altı aylık gece, Güney kutup noktasında ise altı aylık gündüz bu tarihte başlar. Bilimsel bir veri olsa da sosyal algıda farklı çağrışımlar yapan bu tarih, hem bir sonsuz döngüye hem de evrenin eşit olma durumuna gönderme yapmaktadır. Bağcı (2015: 123-124)'dan edinilen bilgilere göre, bölge insanı için eşitlik kavramının anlamsal çerçevesinde, Oğuzların adalet, eşitlik duygusu bulunmaktadır ki bu durum öne sürülen savı destekler niteliktedir. O halde nevruz bayramı etrafında gelişen pratikler, geceyle gündüzün eşitlendiği fiziksel bilginin yanı sıra inanç ve kültürel öğelere bağlı olarak şekillenen sosyokültürel öğrenme, algılama sonucunda, gelenekselin zihninde hem dünyadaki adalet ve eşitliğe hem de insanlar arasında dünyada sağlanamayan eşitliğe gönderme yapmaktadır. Nitekim bu savı ölüm ve yaşam ritlerinin -bu tarihte- iç içe geçmiş bir şekilde uygulanması desteklemektedir.

Ölüm, dün ile bugün arasındaki kopuşun en eski biçimi, bir anlamda yok olma ve koruma arasında kararsızlık yaratan en eski deneyimdir (Assmann, 2018: 41). Bu bağlamda, ölü bayramı uygulamalarının mitolojik bağı ve anlamsal çerçevesine geçmeden önce bu süreçte yapılan uygulamalara değinmek, ritüelin amacını açıklayacağı gibi konunun anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır. Kars'ta yaşayan Caferi kitle mart ayı içerisinde birbirinden farklı ritüeller yapmaktadır.

³ "Nevruz'dan önceki dört çarşamba kutsal sayılmaktadır. Bunlara yılın “son çarşambaları” denilmektedir. ilk Çarşamba "Su Çarşambası" ikincisi, “Od Çarşambası”, üçüncüsü "Yel Çarşambası"; dördüncüsü "Torpag Çarşambası ya da Ahir Çarşamba” (Son Çarşamba) dır (Şenel, 2007: 913).

Nevruz Bayramı, Ölü Bayramı (Ahirtek), Yedi Levin bunlardan bazılarıdır. Nevruzdan iki hafta önce yapılmaya başlanan mezarlık ziyaretleri -Ölü Bayramı (Ahirtek)-, grup kimliğinin ön plana çıktığı ve geçmişin ölümleri üzerinden hatırlandığı önemli bir ritüeldir. Bu bayramın en önemli kısmı nevruz öncesi son salı, son çarşambada yapılan mezarlık ziyaretleridir. Bu ziyaretler öncesinde birtakım hazırlıklar olur. Kete, pişi gibi hamur işleri, helvalar yapılır, lokum, kuru yemiş alınır ve mezar ziyaretine gidilir. Ziyaret genellikle öğle namazından sonra grup üyelerinin toplu veya bireysel olarak katılmasıyla gerçekleşir. Burada ölümler anılır, dualar okunur ve ikramlar yapılır veya ölümlerin mezarına konur, bunları mezarlığa gelmiş diğer ziyaretçiler yer veya evlerine götürürler. Eğer yakın zamanda biri ölmüş ise onun için aş evinde yemek yapılır ve dağıtılır. Mezara yemek götürülmez ve oradan herhangi bir şey getirilmez. Mezarlık bu anlamda bir tabudur. Yaşam alanından uzak yerlerde olmasının en önemli nedenlerinden biri de budur. Ölümlerin törenlerle ağırlanması, yaşamsal alanın dışına çıkarılmaları, tüm bunlar eski yılın sona ermesi, yeni yılın başlamasıyla ilgili karmaşık ama kendi içinde tutarlı ritüellerdir. Bu bağlamda, mart ayı içerisinde yapılan uygulamalar, ölümleri ziyaretin alt sebebinin açıklama noktasında değerlendirilmelidir. Özellikle semeni ekimi ayrıntılanması gereken önemli bir detaydır.⁴ Tohumun toprakla birleşmesi tarımsal bir eylemken bitkilerin yeşeme draması doğa ve insanın periyodik yaratılışın gerçekleşmesi için yapılan bir eylemdir (Eliade, 1994: 71). Şöyle ki toprağa tohum atmak tarımcı dönemi hatırlatmanın ötesinde iki farklı şekilde ölümlerin alanına girmektedir. Bunlardan ilki, ölümlerin tohumlar gibi gömülmesi, onları tohumların ulaştıkları noktaya ulaştırmakta; ikincisi, tarımın kendisi yaşamın ve bereketin yeniden üretimin üstün bir aracı olmasıdır (Eliade, 2015a: 339). Nasıl buğday, topraktan çıktığı gibi tekrar toprağa dönerek çok sayıda benzerlerini oluşturuyorsa (Gültekin, 2008: 13) her ölüm de yaşamsal sürecin devamlılığı için aynı süreci başlatmaktadır. Yaşamın şifalanması ve başlangıcı arasında, toprağa düşen tohumun varlığı başlatma işlevi gözlenmektedir. Çünkü buğday çoğu kez ana rahmi ve toprağın sinesiyle özdeşleştirilmiştir. Örneğin, Hristiyan Gürcü halkı ölen kişinin tabutunun başına buğday koymaktadır (Karakuş, 2015: 484). Bu bağlamda, buğdayın toprağa ekilmesi, ölüm ile yaşam arasında kurulan bağın simgesel yanına gönderme yapmak üzere ölüyü yeryüzünün rahmine gömülen tohumlar gibi yeni bir suret için hazırlamaktadır.⁵ Ancak paragrafın başında belirttiği üzere, toprağa tohum ekmek tarımla ilgiliyse etnografik bakış açısının belirttiği, aynı davranışın tarım öncesi topluluklarda görülmesi fikri çürüyecektir. Öte yandan dünyanın sonu ve başlangıcı senaryosu düşünüldüğünde, toprağa tohum ekmenin tarım sonrası bir davranış olması, onun amacının da yeniden doğuşu başlatmak üzerine kurulu olduğunu gösterecektir.

Ölü bayramı etrafında gelişen kültürel pratiklerde ilk değerlendirilmesi gereken, baharın başlangıcından -yaşamsal olandan- önce ölümün -mutlak sonun-

⁴ Mart ayı birçok medeniyette yılın başlangıcı olarak kabul edilir. Toprağa tohum atma adeti çok geniş bir alanda görülmektedir (Eliade 1994: 71).

⁵ Burada yeni bir suret ile kast edilen, ölünün yeni bir bedenle dünyaya gelmesi olmayıp yaşamsal sürecin devamlılığı bakımından yapılan ritüelin anlamsal çerçevesidir.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

hatırlanmasıdır. Bu, öncelikle ölümü yaşamla değiştirme arzusu, yani yeniden doğma ideali olarak değerlendirilmelidir ki zaten birçok başlangıç ritüelinde benzer örneklerle karşılaşılır.⁶ Öte yandan ölüye duyulan saygı, korku sonucunda ölünün külte dönüşmesidir ve mezar ziyaretinin diğer bir sebebi olarak da görülebilir. Bunlar, ölümler dünyasına ve bunun paradoksal yanına dair folklorik motifler olsa da yaşayanların dünyasını daha anlamlı kılmak adına yokluğun varlıkla yer değiştirme arzusu olarak ya da hatırlama kültürünün aracılığıyla kimlik oluşumunu ve onun sürekliliğini sağlama refleksi olarak kabul edilmelidir. Çünkü gerçekte öte -ölüler dünyası-, ölümden sonraki dünya olmakla birlikte kontrolü yapılamayan, bilinmeyen bir yer olması nedeniyle kalanlar için tamamıyla bilinmezlik içerir, bu bilinmezlik ise beraberinde birçok kaçınma-sakınma, tabu oluşumuna kaynaklık eder. Bu bağlamda, mezarlık yaşayanlar dünyasından ölümler dünyasına uzanan bir geçiş yeridir. Mezarlık aracılığıyla kurulan “geçiş” aynı zamanda ölümün erginlenmeyle ilişkilendirilmesine de aracılık etmektedir. Ölüm sonrası uygulamalarda, ölen insan, saf biyolojik sonla karşı karşıya kalmamakta, kozmosun kutsallığına katılmakta ve yaşamsal döngüye dâhil olmaktadır. Örneğin ölüyü mezara koyma sembolik olarak bir rahme dönüş ritüeli olarak kabul edildiğinde, ölü gömme şekli ve mezarlıkta yapılan ritüeller de yeniden doğumu gerçekleştirmeye yönelik adımlar olarak görülebilir. Nitekim rahme dönme şeklindeki erginlenme törenlerinin ilk hedefi, adayın embriyonik durumu tekrar ele geçirmesi ve bu süreci tamamladıktan sonra yeniden var olmaya başlamasıdır (Eliade, 2015b: 125-126). Kaldı ki yeniden doğumun kültürlerde ve anlatılarda sayısız farklı simgesel örnekleri mevcut olmakla birlikte hepsinin ortak amacı yeterince açıktır. Zamanın bağımsız birimlere, “yıllara” bölünmesi sırasında belirli bir zaman aralığının son bulması ve diğer zaman aralığının başlaması, geçmişin yok edilmesidir (Eliade, 1994: 64). Bu nedenle ölümlerin “Son Çarşamba” ziyareti, tarihin ilga edilmesiyle kozmogonik zamanın yeniden kurulması adına yapılan sorumlu bir eylemdir. Yani bu sadece bir saflaştırma, günah ve hatalardan arınma ya da ölümlerin uzaklaştırılması değildir. Kaostan kozmosa geçiş, ilksel zamanı yaratma, yaratılış kertesinin zamanını bir anlık da olsa yeniden kurma çabasıdır (Eliade, 1994: 64).

Ancak giriş bölümünde değinildiği üzere, ölü bayramı etrafında gerçekleşen uygulamalar, sadece yaşamı restore etme amacının ötesinde kimliği restore etme olarak da okunmalıdır. Ergenekon Destanı ile anılan ve Göktürklerin Ergenekon’dan çıkışlarının yıldönümü olarak kutlanan nevrüz –bahar bayramı- geceyle gündüzün eşitlenmesi sonrası hem güneş ışığının artması hem de tabiatın canlanmasıyla birlikte tabiatın uyanmasının simgesel yanını oluşturmaktadır. Fakat Türk kültürü içerisinde nevrüzün Ergenekon ile eş tutulması “kimlik” ile ilgili dinamikleri ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Eğer nevrüz bayramıyla kastedilen sadece bahar olsaydı o zaman Ergenekon için içine dahil edilmeyecekti. Oysa nevrüz, Ergenekon’da tutsak kalan bir milletin oradan çıkmak için bir tabiat unsuru olan demirden dağı, yakılan devasa ateşler yardımıyla eriterek Ergenekon’dan çıkmaları ve ana yurtlarına dönüp

---

⁶Bu, giriş bölümünde bahsedilen doğanın restorasyonuna benzer bir süreç olup reenkarnasyon değildir.

yeniden güçlü bir devlet kurmalarının, milletçe yeniden doğuşun, ifadesidir (Korucu, 2019: 712). Olayın nevruz aracılığıyla hatırlanması ise, Türk kimliğinin inşasına dönük bir tasarımdır. Bu süreç hem nevruzun hem de ölü bayramının anlamsal çerçevesiyle ilgili bilgi vermektedir. Ugradıkları zulüm sonrası Ergenekon'da tutsak kalan Türk milleti tıpkı bitkinin toprağı yarıp yaşama tutunması gibi demir dağı eriterek yaşama tutunmuş; kendilerinden alınan toprağı, yurdu alabilmek, eşitliği, adaleti sağlamak için ana yurtlarına dönmüştür. Ölüm ve diriliş kavramının bu çerçevesinde, güneşin doğuşu kadar batışı da normalleştirilmiş, ölmek ve doğmak sonsuz döngünün bir parçası olarak kabul görmüş, bilimsel argümanlar yerine bireysel ve sosyal anlamlandırmalar tercih edilmiştir. Nitekim bu durum, ilkel kültürlerin düşünce, davranış üretim biçimleriyle ilgili olmanın yanı sıra, grup kimliğinin ritüel alanı içerisinde yaratılan duygusal paylaşım aracılığıyla canlanmasına ve aktarılmasına vesile olmaktadır. Ek olarak tabiatın canlanmasına paralel olarak gelişen yeniden doğuş fikri, sadece Türk kültür tarihiyle sınırlı kalamamakta, başka milletlerin mitolojik anlatılarında da bahar, benzer düşünce etrafında gelişmiş pratiklerle karşılanmaktadır. Nevruz İran'da hem dünyanın hem de insanın yaratılışının gerçekleştiği gün olarak kutlanmaktadır (Eliade, 1994: 72). Ya da üç kez doğan şarap tanrısı Dionysos'un baharda yeniden doğuşunu kutlama ayinleri; kızı Persephone'nin Hades'ten yeryüzüne çıkışıyla baharı getiren ve doğayı yeniden uyandıran tanrıça Demeter miti; Afrodit'in sevgilisi Adonis'in (bu çift Babil mitolojisinde Istar ve Tammuz olarak geçer) yılın yarısını yeraltında, kalan yarısını ise yeryüzünde geçirdiği söylencesi ve Mısır mitolojisinde tanrıça İsis'in kocası Osiris'in vücudunun parçalarını bir araya getirerek yaşama döndürmesi, bu konuda verilebilecek diğer çarpıcı örneklerdendir (Korucu, 2019: 712). Öyleyse tarihin ilga edilmesi, kaba hatlarıyla sürecin sıfırlanması anlamına gelirken arkaik davranışların çeşitli kalıntılarını içeren ritüellerin senenin sonuyla diğer senenin başı arasında yaratılan geçişe uygun olarak kaosun istikrarlı bir şekilde kozmosa dönüşmesi amacını taşırlar. Bununla birlikte tüm bunlar asıl konuyu açıklamaz. Fakat yine de bu nokta üzerinde düşünmek, ölü bayramının temel çerçevesinin kavranmasına yardımcı olur.

Ölüm ve yaşam olgusu etrafında gelişen pratikler genellikle insanlık kültürünün çok erken zamanlarına ait argümanları içinde taşımaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın kimlik ile olan kısmına dahil edilmesi gereken diğer bir konu, ölüm ve ata kültü etrafında gelişen ölü, mezar ve mezarlık ziyaretinin kimlik ve kültür üzerine olan etkisidir. Mezarlıklar çoğu zaman ölüden korunma amacıyla yapılan etkinlikler alanı, kimi zamansa toplumsal hafızanın kendisini bulduğu bir alan olması özelliği ile toplumsal kimlik için önemli alanları oluşturmaktadır (Sağır, 2013: 126). Kültürel ve iletişimsel (Assmann, 2018: 69) olan bu dönemde mezarlık, kültürel pratiklerin hatırlama kültürü ve kimlikle olan ilişkisini ön plana çıkarmaktadır. Eğer hatırlama kültürü geçmişle ilişki kuruyorsa ve geçmişle ilişki, dün ile bugün arasında bilinçli bir ayırım üzerineyse; o zaman ölüm, bu ayırımın ilk deneyimidir ve ölümlerin anılması kültürel hatırlamanın ilk biçimidir (Assmann, 2018: 69). Bu bağlamda, ölü bayramı içerisinde gerçekleşen mezarlık ziyareti, davranışın kimlik ile ilgili yönünü vurgulayacağı için önemlidir. Özellikle mekân-kimlik

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

arasında mezarlıklar aracılığıyla görselleşen ilişki, mezarlıkların aynı zamanda kültürel bellek üzerindeki etkisine gönderme yapar (Sağır, 2013: 126) ve ölümün kimlik ile olan bağını da ortaya çıkarırken kültürel belleğin ortaklık yarattığını da gösterir. Bu yönüyle mezarlık bir simge ya da kutsal alan olmanın ötesine geçerek soy bağının yaşatıldığı, ata kültü izleğinin görüldüğü bir alan olarak ölüleri anmanın geriye ve ileriye dönük amaçlarını da üzerinde taşır. Geriye dönük anlamında grubun ölmüş üyeleriyle birlikte yaşadığı ve soy bağını devam ettirdiği görülürken ileriye dönük anlamında, eser bırakma, unutulmaz olma ideali bulunur (Assmann, 2018: 70). Ölüm üzerine kurulan bu çerçeve, ölüm anında verilen karmaşık kültürel tepkilerin⁷ nedenini de bir noktaya kadar açıklamaktadır. Ölüm, kimlik arasında kurulan ilginin bir diğeri de ölümle beraber yaşamın aşırı şekilde kesilişi, birbirinden farklı topluluklarda, farklı coğrafyalarda benzer tepkiyle sonuçlansa da ölüm etrafında sosyokültürel bir ayrışmaya gidilerek toplumsal mahremiyet alanı doğması onun kimlikle olan farklı bir yönünü ortaya çıkarmaktadır. Özellikle geleneksel topluluklar bu dönemlerde, dışta bıraktıkları diğeri toplulukları ritüellerine kısıtlı şekillerde dâhil etmeyi seçmekte ve ölüm olayıyla birlikte kendilerine mahrem bir alan oluşturmaktadırlar. Bu durum, hem ölümün kutsalla olan ilişkisini hem de toplumsal bellekle olan ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Diğeri topluluklardan bir şekilde yalıtılmış mekân⁸ üzerinde yapılan eylemler, topluluğu ortak bir duygu etrafında toplaması nedeniyle toplumsal belleği güçlendirmektedir. Kimliğin devamlılığı noktasında ölüm aracılığı ile kurulan grup-kimlik ilişkisinin kalıcılık sağlaması ise hatırlama kültürünün bellek ile olan ilişkisinin yanı sıra onun belli bir zamana, mekana ve ritüele bağlı olarak işlevsel hale gelebileceği gerçeğini de ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Ölü bayramı; döngüsel anlayışın itibar kazandığı, ölüme karşı yaşamın sağaltılmaya çalışıldığı bir ritüel olarak toplumsal birleşme/ayırışma alanı yaratmaktadır. Bu özelliği ile ölüm tüm diğeri kültürel bağdaştırıcı ya da ayırıştırıcı unsurları askıya almaktadır.⁹ Bu durum, ayrılık törenleri etrafında gerçekleşen

⁷ Ölüm gerçekleşikten sonra bir tarafta üzüntü ve yoksunluk yaşanırken diğeri tarafta korkma, kurtulma isteği, kimi zaman da bu duygular yerini tikslenme ve kaçınmaya bırakır. Ölü gömüldükten sonra tüm eşyalarının üç kere yıkanması, eşyalarının fakirlere verilmesi, yakılması veya gömülmesi, ölüden kurtulma içgüdüğü olarak değerlendirilebilir. Bir taraftan ölen kişi hiç olmamış gibi ona ait her şey göz önünden kaldırılır. Diğeri taraftan yemekler yapılır, dualar okunur.

⁸ Özellikle çalışma bölgesinde yaşayan Caferi kitle düşünüldüğünde, gerek mezarlıklarının diğeri topluluklardan farklı alanlarda olması gerekse camilerinin farklı olması onların kimliklerini korumadaki ne çeşit bir savunma içinde olduklarını açıklamaktadır.

⁹ Ancak bu noktada belirtilmesi gereken geleneksel topluluk ve ona göre daha seküler yaşayan modern topluluğun ölüme farklı şekillerde yaklaşmış olmasıdır. Modern düşünce insanı aydınlanmanın ve aklın öngörüsüyle ölüme tepki verirken, bireysel olarak Tanrıyı dünyanın uzağında tutmakta, onun ötelere olduğuna ya da hiç olmadığına inanmakta ve ona açılan kapının da bir anlamı olmadığını ifade etmektedir (Sağır 2013: 128). Bu, ilkel ve uygar arasındaki algi farklılığının yanı sıra insanlığın gelişim evreleriyle de ilgilidir.

uygulamaların kamusal ve kolektif olmasıyla açıklanabileceği gibi grubun üyelerini etkilemesiyle de ilgili olabilir. Her ne kadar yapılan uygulamalar ve onların arkaik arka planları, grup üyeleri için çoğunlukla gündelik ve görüldüğü şekilde algılanıyor olsa da Hegel sonrası anlayışın, en önemli davranışı, tarihi insanın kendisini tarih öncesi dönemde bulmaya çalışması olduğu için tarihi, geleneksel tarihle var etme arzusu, toplulukların tüm yapıp etmelerinin tespiti noktasında yapılan kültürel çalışmalara yönelimin gerçek nedenini ortaya çıkarmaktadır.

Ölü bayramı başlığı altında gruplandırılan uygulamaların kendi içinde tutarlılığı, bireysel/toplumsal manaları, bakış açısına göre birtakım farklılıklar taşıyabilir. Her halükarda ölü bayramı içerisinde bu uygulamaların görünmeyen yanı olan “yeniden doğma” düşüncesi, kimliği onaylayıcı, canlandırıcı, aktarıcı bir tutum sergilemesi nedeniyle önemlidir. Bu kapsamda çalışma amacına uygun olarak ölü bayramı etrafında gelişen uygulamaları, geçmiş ve gelecek arasında kurulan bağlar doğrultusunda, yaşamsal döngünün restorasyonuna koşut olarak kimliğin restorasyonu, grubun kendini onaylaması olarak değerlendirilmiştir. Tespit edilen bulgularda, gelenekselin “yeni yıl” anlayışı etrafında geliştirdiği bir dizi ritüelin olduğu, bunların belli noktalarıyla benzerlik arz ettiği, ancak genel manada hepsinde doğanın bu dönemdeki restorasyonundan istifade ederek yaşamı sağaltma tepkisinin ön plana çıktığı söylenebilir. Tam bu noktada yeni yıl öncesi ölümlerin anılması, ölümlere saygı duyma anlayışının yanı sıra ölümcül etkiyi uzaklaştırma arzusu olarak görülmüştür. Bu çıkarımın nedeni, ölüm ve ölümlü olma fikrinin insanda karmaşık duygular yaratması ve ölümleri anma eylemindeki birincil duygunun saygı yerine korku olmasıdır. Buradaki korku bir gün ölecek olma fikri sonrası üretilmiş bir korku olabileceği gibi “ruh” kavramı etrafında gelişmiş görünmeyen varlıklara duyulan korku da olabilir. Ancak farklı coğrafyalarda yaşayan bazı topluluklarda da benzer uygulamaların benzer dönemlerde yapıldığına rastlanması, bu tür uygulamaların da ölümleri yaşayanlar dünyasından uzaklaştırma, başlangıcı kötü ve olumsuz etkilerden arındırma gibi kozmik amaçlar taşıdığını da göstermektedir.

Bu kapsamda, bölgede mart ayı içerisinde Caferi halk tarafından yapılan uygulamalar, yeni yıl üzerindeki olumsuz etkilerin kaldırılmasına yönelik olmalarının yanı sıra, sosyokültürel yapının saf reflekslerinden oluşmaktadır. Saf refleks ile kastedilen, biyokozmik ritimlere dayalı eylemlerin kendisini aşan, ötelere uzanan yapılarının ortaya çıkma amaçlarını koruyor olmalarıdır. Ancak ölü bayramının nevrüz öncesindeki son çarşamba yapılması, başlangıcı itibarıyla bu tarihin bilinçli bir seçim olduğunu göstermektedir. Devamı noktasında aynı bilinç olmasa da çıkış noktasında, tarımsal faaliyetlerin başlama dönemi olan ilkbaharın olması, yaşamın yeniden şifalanması uğruna yapılan davranışlar içerdiğini göstermenin yanı sıra, nevrüzün Türklerin Ergenokan’dan çıkış tarihi olarak kabul ediliyor olması, bu tarihin aynı zamanda kimlik üzerinde yapıcı etkisini göstermektedir.

Kaynakça

ASSMAN, J. (2018). *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (Çev. Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

- BAĞCI, A. (2015). “Üç Bayram: Ölü Bayramı-Nevruz Bayramı-Yedi Levin ve Yedi Levin Honçası (İğdir Ve Kars Yöresinde Caferi Mezhebine Mensup Azerbaycan Türkleri Tarafından İcra Edilen Mezar Ziyaretleri)”. *Ukhad* 1 (1), 122-131.
- BORATAV, P. N. (2015). *Yüz Soruda Türk Folkloru*, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- BURCU, E.-AKALIN, E. (2008). “Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 5(8), 29-54.
- ELİADE, M. (1994). *Ebedi Dönüş Mitosu* (Çev. Ümit Altuğ), Ankara: İmge Kitabevi.
- ELİADE, M. (2015a). *Dinler Tarihine Giriş* (Çev. Lale Arslan Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ELİADE, M. (2015b). *Doğuş ve Yeniden Doğuş: İnsan Kültürlerinde Erginlenme ve Dinin Anlamları* (Çev. Fuat Aydın), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ELİADE, M. (2017). *Kutsal ve Kutsal-Dışı* (Çev. Ali Berktaş), Alfa Basım, İstanbul.
- FRAZER, J. (1991). *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri Cilt I*, (Çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınları.
- FREUD, S. (2013). *Totem ve Tabu*. (Çev. Kâmuran Şipal), Ankara: Say Yayınları.
- GÜLTEKİN, R. E. (2008). Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi, *Turkish Studies*, 3 (59), 9-31.
- İNAN, A. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARAKUŞ, H. (2015). “Tanrı’nın Topraklarında Yaşamın Bitişinin Öyküsü Gürcistan’da Defin ve Taziye Merasimleri”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(5), 482-501.
- KORUCU, A. (2019). “Ruh Adam’da Animayla Aydınlanan Yeniden Doğuş Arketipi: Selim Pusat’ın Sonsuz İstirabı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(Ek Sayı 1), 710-724.
- LEVİ-STRAUSS, C. (2013). *Mit ve Anlam* (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İstanbul: İthaki Yayınları.
- MALİNOWSKİ, B. (2014). *Büyü, Bilim ve Din* (Çev.: Saadet Özkal), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SAGIR, A. (2013). “Ölüm, Kültür ve Kimlik: İğdir Ölü Bayramı İle Meksika Ölü Günü Örneği”, *Milli Folklor*, 25 (98), 271-299.
- ŞENEL, M. (2007). “Çıkmaz Ayın Son Çarşambası Deyimine Olumlu Bir Bakış”. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, Erzurum, 911-916